

SZÁMVETÉS ÉS TERVEZÉS
A NÉPRAJZTUDOMÁNY HELYZETE ÉS JÖVŐJE A 21. SZÁZADBAN

Summa Ethnographica 3.

A BTK NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET ÉS A L'HARMATTAN KIADÓ
KÖZÖS SOROZATA

SOROZATSZERKESZTŐ: VARGYAS GÁBOR

SZÁMVETÉS ÉS TERVEZÉS

A NÉPRAJZTUDOMÁNY HELYZETE ÉS JÖVŐJE
A 21. SZÁZADBAN

Szerkesztette:

Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs

A kiadvány az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága, valamint a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke támogatásával készült.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat

© A szerkesztők 2020

© A szerzők 2020

© BTK Néprajztudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatói Hálózat (ELKH) 2020

© L'Harmattan Kiadó 2020

ISBN 978-963-414-749-7

ISSN 2498-485X

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kötet megrendelhető, illetve kedvezményrel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel: 267–5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Tördelte: Fancsek Krisztina

Borítóterv: Kára László

A nyomdai munkákat a Prime Rate végezte,
felelős vezető Dr. Tomcsányi Péter.

NÉPRAJZ ÉS ANTROPOLÓGIA A TÖRTÉNETKUTATÁSBAN

EGY SZEMÉLYES TANULÁSI FOLYAMATRÓL

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Szilágyi Miklós, Tóth Zoltán és Vári András emlékére

NÉZŐPONT ÉS TAPASZTALAT

Kételyek közepette fogadtam el a valóban megtisztelő felkérést. Egyrészt láttam már kívülről és belülről annyi könyvtárat, hogy elbizonytalanodtam: mit tudok/tudunk ehhez a felhalmozott tudáshoz és a 19. század második felétől tartó hol termékeny, hol terméketlen „módszertani válsághoz” hozzátenni?¹ Másrészt mindig alapvető kérdés számomra, hogy több tekintetben különböző szakmáink ilyen jellegű írásainak mennyiben van a közjó számára haszna? Vajon kit érdekelnek a vitáink?

A felhívásban megfogalmazott kérdésekre a személyes nézőpontra vonatkozót (Milyen tapasztalatok halmozódtak föl a néprajzkutatókkal/antropológusokkal való együttműködés során?) teszem az első helyre. Kutatóként 18–20. századi témákkal foglalkozva, itthon és külföldön valamelyest megismerve az olykor talán öncélú, olykor a kortársi *embe-
rek*, a társadalmi szereplők tapasztalatát figyelmen kívül hagyó, az „*em-
berről*” szóló historiográfiai és módszertani értelmezéseket, úgy látom, hogy tudományterületeink intézményesülésének 19. századi nézőpontjait

¹ Ismereteink nyugati történetére, a tudománytörténeti osztódásra, a „haladás” árára, az unalomig jutott útkeresésre lásd: Barzun 2006: 916–922, 1114–1119; Burke 2012: 160–172. A történettudomány művelőinek „termékeny módszertani válságára”: Egyed 2008; Erős 2015. Kutatástörténeti összefoglalásokra lásd: Kósa 1989; 2001; Sárkány 2016; Keményfi 2003; Csíki 2003; Hofer 2009; Vargyas 2011; Paládi-Kovács 2018. A néprajzban a brit szociál antropológia és az amerikai kulturális antropológia társadalomnéprajzi hatásai a dominánsak, kevésbé a történészek által előnyben részesített történeti antropológia. Vö. például: Apor 2003; Szijártó M. 2011.

időnként érdemes újra feleleveníteni.² Néha az a benyomásom, mintha napjaink módszertani megnyilatkozásai, esetleg vitái ismétlődések lennének. Ezzel a „harci riadóval” talán máris ellenérzést váltok ki, de mégis, legalább vázlatosan szeretném jelezni, hogy a történetkutatásban a legfontosabbnak a kortársi tapasztalatokat és kontextusokat, a történeti források vétőjogát tartom. Az ezekre nem vagy kevésbé figyelő fejtegetéseket kétkedve fogadom. Az elméleti kiindulópont természetesen fontos, ha az nem „lovatlan lovas”,³ ha annak köze van az élethez, a társadalmi gyakorlathoz. Itt is megkerülhetetlen kérdés a személyes nézőpont. Meggyőződésem, hogy a gyakran hangoztatott tudományos objektivitásunkat valójában csak „fegyelmezetten szubjektív” módon tudjuk kifejezni. Talán másként nincs is értelme, mert akkor emberközpontú ábrázolásaink helyett a kibernetikai típusú múltképek maradnak. Azt is hangsúlyozom, hogy a tanácskozás címében szereplő történettudományt úgy fogom fel, hogy az annak részét képező társadalomtörténeti⁴ nézőpontból közelítek a néprajzhoz és az antropológiához.⁵

² Természetesnek tartom, hogy más szerző, más tudományterület mélyebb ismeretei alapján máshova helyezné a hangsúlyokat az itt olvasható historiográfiai vázlatban.

³ Németh Lászlótól kölcsönöztem a fogalmat (Németh [1934] 1992: 310).

⁴ A fogalom tartalmi jelentésére később térek ki. A kifejezés talán a magyar nyelvben, szemben az angollal, némettel, franciával nem annyira „elavult”. Van aki a kérdést így érzékeltette: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? (Granasztói 2001).

⁵ Annak egykori hagyományos tárgyába, a „népi kultúrába”, a szétzilált paraszti világba beleszülettem. Amióta az eszemet tudom, olvastam néprajzi műveket, de valójában a 18–19. századi magyarországi zsidóság lokális-regionális történeteit tárgyaló kezdeti kutatásaim ébresztettek rá, hogy mindezekről csak egy tágabb vidéki miliőbe, „néprajzba” ágyazottan lehet életszerűen írni. Ezt a tapasztalatot személyes találkozásokhoz is tudom kötni. Bárh Jánost és munkáit (például: Bárh 1975) kecskeméti levéltárosként ismertem meg, és persze, hogy tetszett a konkrét térhez és időhöz kötött szemléletmódja, ahogyan az akkor még csak az írásai révén megismert Szilágyi Miklós tevékenysége (például: Szilágyi 1980) is, vagy a külföldi, a történeti antropológiai közelítésmódokat ismertető Vári András munkája (Vári 1988), majd pedig a részben ezen módszertant is alkalmazó Tóth Zoltán szekszárdi kutatásai, monográfiája (Tóth 1989) erősítettek abban, hogy az akkori időszak politikatörténeteinek kívül is van élet a szakmában. A 80-as évek elején megfogalmazott saját kutatási feladatomban alapvetően motivált a hivatalosan magát marxistának-leninistának mondott történettudomány – persze a szokásosan leplezett – elutasítása, annak is elsősorban politikatörténete. Sokan voltunk így. Valószínűleg ezért is mentünk el 1986-ban a Hajnal István Kör salgótarjáni konferenciájára. Lényegében sze-

„A NÉPRAJZTUDOMÁNY ÉS A SAJÁT TUDOMÁNY KIBONTAKOZÁSÁNAK,
A KÖZTÜK LÉVŐ VISZONY TÖRTÉNELMI VÁLTOZÁSÁNAK ÉRTÉKELÉSE A MAGYAR
TUDOMÁNYOS ÉLETBEN”

A felhívásban megfogalmazott összetett kérdéskörre csak egy redukált nézőpontból tudok válaszolni. Hogy miért látom csekély mértékűnek a kapcsolatainkat, annak okait a 19. századi tudományos intézményesülés máig nyúló hatásaiban, az akkori „felparcellázásban” látom. A kérdést és a választ leegyszerűsítve úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az egykori kelet-közép-európai társadalmak legnagyobb tömbjének múltjával milyen mennyiségi arányban és minőségi kapcsolatban van a tudományos eredmény?⁶ Hogyan és milyen mértékben jelenik ez meg például az oktatásban, a közéletben?

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZMÉNYESÜLÉSÉRŐL

A kérdésekre adott válaszban érdemes visszatekinteni a történettudomány, még inkább a – gyűjtőfogalomként felfogott – társadalomtörténet múltjára. Annak ellenére, hogy az antikvitás óta beszélhetünk történetírásról, a szakmai professzionalizálódás, a teológiáról és jogról leváló történettudomány kialakulása a 19. századra tehető, amikor módszeresen a szakot is elkezdték oktatni az egyetemeken. Fokozatosan alakult ki az a történetírói tudat, hogy a jelen különbözik a múlttól, de ugyanakkor meghatározott általa. A lehetséges múltbeli átalakulások összességére a 18. századtól értették a „történelem” egyes számú kifejezését. Giambattista Vico álláspontja számított döntőnek, miszerint a „történeti világ” (1725) emberek által alakított, ezért

mélyesen akkoriban tapasztaltam meg a kimondott-kimondatlan konfliktust, hogy ki számít a külföldi műveket jól-rosszul ismerő „elméletieskedőnek”, és ki sorolódik a pozitivista módon leíró „faktológusokhoz”, aki persze rendszerint még vidéki is. Az ellentmondások komolytalanságáról és áthidalhatóságáról elsősorban a Göttingenben megismert kollégák (Jürgen Schlumbohm, Hans Medick, Alf Lüdtke, Peter Kriedte) és munkáik győztek meg.

⁶ A parasztság 20. századi európai történeti összehasonlítására, a közelmúlt, a kollektivizálás következményeinek megfelelő súlyú értelmezésére lásd: Tomka 2009: 58, 179–181, 193; az egyébként színvonalas, Nyugat-Európában keletkezett (társadalom)történeti összefoglalók alig érintik ezt a kérdést (vö. Fulbrook 2001; Kaelble 2007). Ezen a helyzeten részben módosított: (Iordachi–Bauerkämper 2014). A magyarországi historiográfiára lásd: Valuch 2001; Ö. Kovács 2012; Galambos – Horváth 2019.

általuk válik felismerhetővé. Mindez azonban inkább a 19. században fejtett ki nagyobb hatást (Hardtwig 1990: 13–14; Meran 1985).⁷

A 19. század közepén formálódó történettudomány a hermeneutikus és analitikus módszereket integrálta. A múltbeli valóság megközelítését illetően lényegében máig nyúlóan ez a kétféle kutatási stratégia (persze a kettő vegyes alkalmazása mellett) különíthető el, bár a vita sokszor meszkelt. A hermeneutikus esetben a vizsgálatok középpontjában a tanúk, azaz az írott történeti források állnak, amelyeknek igen nagy jelentőséget tulajdonítanak. Ez a módszertani kiindulópont elsősorban a historizmusra volt jellemző, amelynek követői akarva akaratlanul alkalmazzák Droysen ezzel kapcsolatos 1857. évi álláspontját: „a történeti módszer lényege a kutatva megérteni, az értelmezés” (Droysen [1857] 1977: 22, 57–58).⁸ Elméleti kiindulópontjainak még további fontos fogalmait képezték: heurisztika („feltalálás”), kritika, ábrázolás. Az adott kor cselekményeiből kiindulva a történeti pillantást azokra a tényekre irányítják, amelyek az értelmezhető nyomokat magukban hordozzák, és megmutatják, hogy a cselekvő személyek mit gondoltak és akartak. Az analitikus eljárás esetében valójában egészen más áll az érdeklődés középpontjában. A hermeneutikaival szemben nem a szereplők cselekedeteit vezető szándékokat, hanem a cselekedeteket meghatározó körülményeket és viszonyokat követik (Gross 1998: 468–490).

A historizmus, amelynek többféle értelmezése van, mint a történettudomány fejlődését hosszú időre meghatározó irányzat, lényegében a francia forradalom és az 1820-as évek között keletkezett. A kifejezést először a romantika idején a naturalizmus ellentétéként használták, főként azért, hogy az emberek által alakított történelmet a természettől ily módon is elválasszák. A 19. század későbbi évtizedeiben a fogalmat különbözőképpen értelmezték. Egyrészt világszemléletnek tekintették, miszerint a valóság csak történeti fejlődésében érthető meg, ezért minden emberrel foglalkozó tudománynak a történelemből kell kiindulnia. Másrészt

⁷ Minderről bővebben: (Bódy – Ö. Kovács 2003/2006; Ö. Kovács 2004).

⁸ Az önhittséget sugárzó, a minden tudás pózában megjelenő történetkutatók viselkedésének sajátos áthagyományozódását is jobban megérthetjük Droysen további megállapítása, mintegy normája alapján. Azt is kifejti, hogy a történelem – szemben a platóni, filozófiát a legmagasabb fokra helyező véleménynyel – miért „királyi tudomány” és a történész ebben az értelemben miért lenne „államférfi”. Uo. 64. A droyseni mű modern felfogású, folytatásnak is tekinthető kritikai alapművei: (Rüsen 1983; 1986; 1989; Jaeger – Rüsen 1992: 18–21; Iggers 1993: 19).

módszert értettek alatta. Tévesen a historizmus sokak számára egy elutasított közelítésmód. Valójában az sokkal kevésbé volt a felvilágosodás ellenirányzata, inkább továbbfejlesztette a tudományosodást. Ugyanakkor a historizmus fejlődés és haladás gondolata igen megosztotta a történészeket. A historizmus lényegében a múltat a jelenhez igazítva ábrázolta egy jobb jövő reményében. A 19. és 20. század történészei számára az olyan fogalmaknak, mint individualitás, fejlődés, nemzet és állam, kulturális funkciójuk is volt.

A 19. században a történelmet általában az európai államfejlődéssel azonosították. Mindezt egy olyan gondolati, világnézeti keretben helyezték el, amelyben a természetet és a történelmet egymással szembeállították. A történeti múlt ábrázolása során az individuumok motivációjának és különösképpen a politika fő szereplőinek köréből kiválasztottaknak tulajdonítottak nagy jelentőséget. Ezen felfogás szerint a szinte individuummá váló államnak rendkívül erős szerepe volt a gazdaság és a társadalom modernizációjában. A historizmus vitathatatlan érdeme volt az, hogy a „történeti módszert” mint a heurisztikának, a kritikának és az interpretációnak az egységét minél inkább igyekezett megvalósítani. A historizmus egyszerre volt világszemlélet és tudományos koncepció, amely a hegeli és marxi felfogással szemben, miszerint a történelemben a törvényszerűségek a meghatározóak, az emberi szabadságot és kreativitást hangsúlyozta.

A historizmus tehát a történeti gondolkodás egy meghatározott formája. Az ennek megfelelő szaktudomány szervezett kutatásra épül, amelynek legfontosabb módszere a hermeneutika. Ez azt jelenti, hogy a történeti megismerés, az időbeli összefüggések megértése a cselekvést irányító szándékokba – vagy a régebben használt kifejezés szerint a szellembe (*Geist*) – való betekintés révén lehetséges. Ezért is lehet a historizmust a megértő történettudomány formájának nevezni. A historizmus korábban vált mindinkább elfogadott elvvé az, hogy a történeti gondolkodást lényegében két dolog teszi tudományossá és szakmaivá. Az egyik a múltból alkotott vélemények felülvizsgálhatósága, a másik pedig az ismeretek gyarapodása. A történettudomány számára mérvadóvá lett a tárgyilagosság igénye, az ismeretek felhalmozásának dinamikája, valamint a történelem mint lehatárolható tárgy és annak sajátos kutatási módszerei. A tárgyilagosságra törekvést illetően máig ismert és sokat idézett Ranke megállapítása, miszerint a történésznek csupán azt kell megírnia, „ahogy az tulajdonképpen történt”. Természetesen ez a jelmondat számos problémát rejt magában, elég, ha a „hogyan” és a „tulajdonképpen” szavakra utalunk. Mindenesetre ezen rankei hatás miatt is vált uralkodóvá

az ábrázolásmódban az elbeszélés, bár a források kritikai vizsgálatát ekkor rendkívül fontosnak tartották (Hardtwig 1990: 19; Jaeger – Rüsen 1992: 1–3, 45). A gyakran idézett rankei mondatrész alapján formálódó és történész-nemzedékeket máig nyúlóan befolyásoló álláspont, sőt szinte kimondott kimondatlan szakmai hitvallás nagyon jelentős. Olykor erre utalva jellemzik úgy a rankei hagyomány követőinek történetírását mint *Geschichtsreligion*, ami a valóság megközelítésének egyfajta vallási, arisztokratikus formája. Mindezt lényegében, az eszme- és eseménytörténeti megismerésen túl, az ahhoz kötődő ténytiszteletet Ranke egyik, testvéréhez írt 1831. évi levélrészlete („a tényeket, ahogy vannak, felismerni, átszűrni és ábrázolni.”) alapján hagyományozták át (Oexle 2000: 69–70). Ha jól megfontoljuk, akkor ebben az idézetben sokkal árnyaltabb közelítésmódról, történetkutatói igényről van szó, mint ami a számos „társadalomtörténeti” kritikákban gyakran olvashatunk. Nem biztos, hogy az árok olyan széles és mély, mint ahogy a szembenállást gyakran ábrázolják. A kortárs Burckhardt már 1840-ben „történetinek” nevezte a történettudomány felívelését.

A történetiség elvének követése a teológiában, a jogtudományban és a közgazdaságban is érvényesült. A historizmus jegyében professzionizálódó történettudománynak következménye lett a módszertani álláspont megváltozása. A felvilágosodás univerzális „emberiség” kategóriája, a kulturális és politikai szabadság egyetemes normája helyett a historizmus a nemzetet, a kollektív identitás új vonatkoztatási pontját helyezte előtérbe. Ezzel párhuzamosan kifejlődött a történeti módszertan is (*Historik*), amelyről J. G. Droysen 1857-től tartott előadásokat. Bázelen Burckhardt már korábban, 1851-től foglalkozott ezzel egyetemi óráin, műve azonban csak 1905-től vált nyomtatásban is nyilvánossá. Az angol Henry Thomas Buckle (1821–1862) könyve (*History of Civilisation in England*) 1859–1861-ben jelent meg. A Buckle-féle pozitívizmus a hermeneutikával szembeni program, nagy kihívás volt a historizmus számára. Droysen 1868-ban vitába szállt Buckle-val. Ő az emberi világ szokásszerűségét, a cselekvések meghatározottságát a szándékokon és jelzéseken keresztül hangsúlyozta. Droysen, a történettudomány első rendszere összefoglalójának szerzője szerint a „történelem az emberiség saját magáról való tudása, önbizonyosság.” Több rétegre lebonthatóan elsősorban arra vonatkozott az a megállapítás (Droysen [1857] 1977: 451–469; Meran 1985: 38–41), hogy itt már egyesülten jelent meg az „objektíven” megtörténet dolgok (*res gestae*) és úgymond ezek szubjektív felfogása (*historia rerum gestarum*).

A történeti tapasztalat és tudás vált tehát elsőrendűvé, a vallásos hit és a filozófiai elgondolás pedig háttérbe szorult. A történeti tudást (konkrét, egyszeri, sajátos, véletlen, leíró, kronológikus) leginkább az elméleti tudással (absztrakt, ismételhető, azonos rangú, szükségszerű, magyarázat, szisztematikus) szembeni ellentétpárokkal lehet megmagyarázni, amely egyúttal a történettudomány és például a társadalomtudományok közül a szociológia közti különbségeket is kifejezi (Meran 1985: 41).

A Hegel utáni társadalomtudományi kísérletek sorából két jelentősebb, paradigmának is nevezhető emelkedett ki: a naturalizmus és a kultúrtudományok irányzata. Mindemellett megszülettek a pozitivista és materialista alapmunkák is (Felkai 1999: 282–283). Valójában a historizmust hatékonyan kritizálók nem a természettudományok iránt vonzódó pozitivisták lettek, hanem a történelmet, mint „értő, beleértő tudományt” interpretálók, mindenekelőtt a szociológia alapítóhoz tartozó, ekkor a „történeti kultúrtudományok” képviselőiként jelentkező Max Weber és Georg Simmel.⁹ A historizmus kritikája leginkább a következő kérdéseket feszegette: a történeti megismerés feltételei iránti, az objektivitás nehéz kérdése; a történeti megismerés társadalmi feltételei; a tudományos megismerést megalapozó, értékek iránti kérdés. Simmel és Weber, a kanti kritikai álláspont és természettudományos nézetek alapján a történettudományt kutatásként határozták meg. Weber egy történetileg tájékozódó kultúrtudományról szólt, amelyet „valóságtudománynak” jelölt. Szerinte a tudomány nem a pozitivizmus értelmében felfogott „haladás”, hanem „haladás” a végtelenbe. A marxi totális társadalomképpel szemben Weber – hegeli és kanti hatások alatt – egy „heterogén kontinuitásban” képzelte el a társadalmat (Kocka 1977: 25; Oexle 2000: 70–71).

Az akkor és először német milióban kialakított struktúrák nyilvánvalóan meghatározzák jelenlegi történeti gondolkodásunkat is. Különösen Magyarországon, ahol a szakmai intézményesülés másokhoz hasonlóan a német mintát követte. A társadalomtörténet szempontjából ebben az összefüggésben azt tartom igazán tanulságosnak, hogy a felvilágosodás szociális kérdés iránti érdeklődést követően a szaktudomány kialakulásának korára ez hogyan szorult háttérbe és vált az állam- és nemzetfejlődés, a politikai egység központi témává a történetírók többsége számára.

A Ranke nevével fémjelzett historizmus számára az állam – mintegy individuum – állt az események középpontjában, amelyet az egyes személyre koncentráló elbeszélés előtérbe helyezésével együtt Karl Lamprecht az

⁹ Oexle 2000: 70. Lásd konkrétan a gondolatmenetünk szempontjából fontos társadalmi cselekvés fogalmi meghatározását: Weber 1987: 51–57.

1890-es években oly élesen kritizált.¹⁰ Mindamellett Lamprecht gondolatmenetében is megtalálhatók azok az elemek (például a homályos jelentésű néplélek, a kiemelkedő személyek és más társadalmi csoportok körének éles elválasztása), amelyek – vereségét még inkább felerősítve – a vita névadójának elszigetelődését fokozták. A történettudomány ekkori újítói persze sokkal inkább politikai okok miatt maradtak alul, hiszen közvetve-közvetlenül a német államfelfogás és ideológiai rendszert is kritizálták. Ugyanakkor Lamprecht, támadói által leegyszerűsített, s akkor eleve gyanúsnak számító „materializmus” szintén hozzájárult vereségéhez. Mindez hosszú távon azt eredményezte, hogy a historizmus szellemében intézményesült politikatörténet az 1960-70-es évekig – a kiteljesedő Annales-iskolát kivéve – szinte versenytárs nélküli lett. Az „új történetnek” sokkal nagyobb volt a lehetősége – európai mércével mérve, lényegében előzmények nélküli – USA-ban és Franciaországban. Az USA-ban nagyobb volt az igény arra, hogy a történeti kutatásba minden emberi tevékenységet bevonjanak, és ezzel kinyissák a kaput az antropológia, a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociológia előtt (Bódy – Ö. Kovács 2003/2006).

Több irányból jött kezdeményezések (például statisztika, népleírás) révén a 19. században már valóban populációban kezdtek gondolkodni, ami egyben a tudományterületi felparcellázásokat és intézményesüléseket (történettudomány, néprajz, nemzetgazdaságtan, majd közgazdaságtan, a „társadalmi fizikából” kinövő szociológia, pszichológia) eredményezte (Osterhammel 2009: 45–61).

Az ekkoriban kialakuló társadalomkutatási/társadalomtudományi határok sokkal átjárhatóbbak voltak, ezt Weber saját foglalkozásáról vallott mondatai is bizonyítják, hiszen magát elsősorban politikai gazdaságtant művelő tudósnek vagy összehasonlító történésznek tekintette. A lassan kifejlődő „új történet”¹¹ a tradicionális történetírással ellentétben a politika világa mellett, sőt helyette, minden más emberi tevékenységgel igyekezett foglalkozni. Az eseménytörténeti elbeszélést mellőzve a struktúrák elemzése került a figyelem középpontjába. A korábbi ábrázolásokkal szemben tudatosan törekedtek arra, hogy a múltbeli valóságot (többes számban igazán helyesebb: valóságokat) egy alulról, kortársi nézőpontból kiinduló történeti rekonstrukció révén mutassák be. Mindez a források körének

¹⁰ Lényegében máig nyúlóan, kimondva-kimondatlanul ez a különböző történetkutatói gyakorlat osztja meg a történészeket.

¹¹ Igazából ennek keretei elsősorban az Annales révén alakultak ki. Munkásságuk valóban jelentős fordulatnak tekinthető.

kiszélesedését, másrészt a sokféle kérdésfelvetés és megközelítés jogosultságát is jelentette (Burke 1992: 3–6).

Ha a történelem és az elmélet tudománytörténeti különbségeit nézzük, akkor lényegében – Peter Burke gondolatmenete alapján – a következők fogalmazhatók meg. A 18. századi nyugati, kis számú társadalomelméleti művek alkotói a megélhetési mód alapján vadászó, állattartó, agrár és kereskedő társadalmakról beszéltek. A felvilágosodás korával szemben a 19. század második felétől a történelem és a társadalomelmélet kapcsolata sokkal kevésbé volt szimmetrikus (Burke 1992: 3–6). A „társadalmitól” való elfordulás leginkább a következő tényezőkre vezethető vissza. Az európai kormányok a történelmet a fejlődő nemzeti egyesülés és az állampolgárok nevelésének eszközeként tekintették. Jelentős szerepet játszott a történettudomány professzionalizálódása, amelynek módszereit, forráshasználatát legjelentősebben a rankei hagyomány határozta meg, amely magát objektívnek tartotta az elődökkel szemben. A társadalomtörténet ehhez képest még sokáig a hivatalos szakmaiság keretein kívül maradt. Részben ennek a korabeli helyzetnek illusztrálásaként lehet megemlíteni, hogy Jacob Burckhardt, az olasz reneszánszról szóló kultúrtörténeti műve 1860-ban egyáltalán nem volt népszerű. A rankei irányzat követői több okra hivatkozva utasították el a társadalomtörténetet: nem tartották „tudományosnak”;¹² vagy éppen túlzottan is annak számított az absztraktnak és általánosnak mondott volta miatt, amely az ellenzők fel fogása szerint lehetetlenné tette az individuumok és események sajátosságainak bemutatását. Ezt példázza a „szellemtörténetet” művelő Dilthey, aki visszautasította Comte és Spencer szociológiáját. Híressé vált hasonlata (1883) szerint az egyes tudományok célja a kívülről való magyarázat (*erklären*), míg a humántudományoké, így a történelemé is, a belülről való megértés (*verstehen*). A természet- és humántudományokat megkülönböztette még aszerint is, hogy míg az előbbi művelői rendszerint az okságra, addig az utóbbiak inkább a tapasztalatra hivatkoznak. Lényegében ezt a hagyományos álláspontot követve tekinthetjük jellegzetesnek azt, hogy a széles körben ismert filozófus és történész Benedetto Croce 1906-ban nem támogatta a nápolyi szociológiai tanszék felállítását, „áltudományi” okokra hivatkozva. Az előbbieket alapján meggyőző érvelésnek tartom azt, hogy a történetkutatás és az elmélet szervesen összetartozik. Igen figyelemre méltó Burke, Francis Bacon-tól vette hasonlata a méhről: a nyersanyag gyűjtése közben át is alakítja azt (Burke 1992: 5–7, 19).

¹² Hozzátehetjük, hogy ezt az állítást később, így ma is olykor a társadalomtörténetészek fogalmazzák meg a „hagyományosokkal”, a „leírókkal” szemben.

A történetkutatás és a néprajz kapcsolatát meghatározta a kultúra kifejezésének jelentéstartalma, amelynek jelentősége a 18. századtól nőtt meg. Párhuzamosan megfigyelhető volt a teológiai magyarázatok térvesztése, az antropológia, mint új humántudomány megjelenése, amelyben az emberiség története mint a kultúra vagy éppen a társadalom története mutatkozott meg. Mindezt már egyúttal egyetemes történetként értelmezték, melynek során a felemelkedés úgymond az alacsonyabb szintről folytonos volt. Így a kultúra története inkább átfogó szemléletmóddá vált, nem pedig egy világosan lehatárolható tudományággá. A kultúraforgalom ismertté válásakor, a 18. század második felében, egy hierarchikus koncepció szerint, azt mint egy tudományos eszközt használták az emberi együttélési formák elemzéséhez. Normatív megközelítés alapján beszéltek és írtak ekkoriban az egyetemes kulturális folyamatról, amelytől sokszor mintegy elhatárolódásként jelenítették meg a polgári kultúrát vagy éppen a tömegkultúrát. A felvilágosodás korában született meg ennek két új jelentéstartalma. Egyrészt a kultúra az emberi kollektíva, a nemzetek vagy pedig általában az emberi nem jellemzője és kifejeződési formája lett. Ugyanakkor másrészt historizálták is a kultúrtörténet révén, amit azzal a szándékkal műveltek, hogy az emberiség haladását ábrázolják. Szélesebb értelemben az utóbbit a társadalmira értették. A kultúrtörténet 19. századi különbözőségei ellenére egyben mindenképpen közös volt: a történeti múlthoz való közelítései igen távol voltak a kialakult történeti szaktudomány állam- és politikaközpontúságától. Az olvasóközönséget inkább vonzó „kultúrtörténet” mindamellett nem számított igazán tudományosnak. Bár Jacob Burckhardt kultúrtörténete az utókor nézőpontjából a kultúrszociológia és művészettörténet előfutárának számít, saját korában nem kapott ekkora méltatást. A 19. századi német kultúrtörténetírás sajátos volt abban is, hogy a „nép” felé fordult, amit jeleztek Herder, a Grimm-testvérek és – többek szerint a 20. századi téveszmék egyik forrásbázisának tekinthető – Wilhelm Heinrich Riehl ország- és tájleírásai (Daniel 1993: 68–75). Riehl a földdel és a természettel napi kapcsolatban álló ember „tisztaságáról” értekezett, ellentétben a város „romlottságával”. Alapfelfogása szerint csak a természet törvényeire épülő társadalom életképes. A természethez hasonlóan a társadalmat is különböző rendekre kell tagolni, amelyek nem egyenlők egymással, de harmóniájuk megbonthatatlan. Ebben a Riehl által vizionált világban például nincs helye a zsidóknak, akiket természetes gyökerek nélkülinek és jellegtelen vándornépnek tartott (Diederiks 1995: 285).

A kultúra kifejezés ismét fontossá vált Max Weber és Georg Simmel művei révén is, bár annak mibenlétét különbözőképpen magyarázták. Weber a szubjektumok, az egyének és csoportok és azok társadalmi cselekvéseiből, illetve az „értékvilágokból” indult ki. Simmelnél a kultúra totalitást jelentett. Különös fontosságúnak tűnik a szubjektum szerepének felerősödésén túl az, hogy a kultúra a tudomány reflexiók jellegét is kinyilvánította. Weber szerint a „kultúrtudomány” a „valóságtudományt” és a „tapasztalattudományt” jelentette, amely meghatározás leginkább arra utal, hogy ő lehetségesnek tartotta a racionális és objektív megismerést. Barátja és egy ideig freiburgi kollégája, az utókor által a „történelmi relativizmus atyjának” nevezett Heinrich Rickert szerint a tudományt, amely „értékre vonatkoztatott kultúrobjektumokkal” foglalkozik, kultúrtudománynak kellene nevezni. A különbségek ellenére, mindketten egyfajta értékeszmeként határozták meg a kultúrát (Oexle 2000: 59–61; Rickert 1923: 82; Iggers 1988: 234–247).

A népi kultúra kifejezésnek alig van átfogó jelentése (Hofer 2009). Herder nevéhez kapcsolódik a nép fogalommagyarázata, és ugyanakkor ő volt az, aki a legszuverénebb módon összekapcsolta a népi és más kulturális összefüggéseket, valamint szembeállította a „tanultak” és a „nép” kultúráját. A 18–19. század fordulóján tehát mindinkább felfedezték a „népi kultúrát” mint a „magaskultúra” ellenpólusát. Wilhelm Heinrich Riehl költő és kultúrtörténész az 1858. évi előadásában (*Die Volkskunde als Wissenschaft*) a népről szóló ismeretekben és fejlődésének természeti törvényeiben az államtudomány és a közigazgatástan egy fontos részét látta. Eszerint még nem a tömegek iránti közvetlen érdeklődésről volt szó, hanem sokkal inkább egy adminisztratív szempontról. Ennek egyik alapja a felvilágosodás kori statisztikai tradíció lehetett, amely az első eredményeket jelentette a népi kultúra megismerésében. Később megjelentek az első nagy romantikus gyűjtemények a – polgáritól láthatóan eltérő – jegyekkel, amelyek erős tradicionalizmusukkal, folyamatosságukkal, tartóságukkal tűntek ki (Bausinger 1987: 33–38).

Mérlegelve az eddig írtakat: a történettudomány lényegében mindig alkalmazott társadalomelmélet, amely a történeti valóság, az elmúlt társadalmak összetevőit írja le egy olyan nyelven, amellyel mi a saját társadalmunkat is jellemezzük. Ebben az értelmezésben a történelem mint lehetőség értelmezhető. Elégé nyilvánvalóan ezért is érzékeljük a folyamatos „módszertani válságot”. További, második fontos kérdés a struktúra és a cselek-

vés mint társadalomelméleti alapkategória összefüggése.¹³ Az emberi élet szabályszerűsége magától értetődik. Főként a hatalmi viszonyok és az uralom iránt érdeklődve kell hangsúlyozni, hogy az ábrázolásban a történelem alanyainak, azaz az embereknek nem szabad úgymond struktúrán kívül kerülniük. Harmadrészt a történeti vagy társadalmi valóság leírása komplex módon lehetséges. Negyedrészt arra intenek a történelem és a kultúra kategóriáival foglalkozók, hogy minden korszakra jellemzően találunk „társadalmi állandóságokat”, mint például az uralom, társadalmi egyenlőtlenségek, a szocializáció különböző fokai, kollektív identitás, a konfliktusok ritualizálása. Természetesen ezek többdimenziósak, így például a társadalmi egyenlőtlenség nyilvánvalóan gazdasági természetű is. Végül fontos kiemelni, hogy a valóságot csak kapcsolatrendszerén keresztül ismerhetjük meg. Ebben az értelmezési keretben mikro- és makrotörténet, valamint a társadalom- és kultúrtörténet ellentmondásai feloldhatók (Mergel – Welskopp 1997: 30–35, 66–69).

A jelenkori történettudomány, a rokon- és társtudományok kapcsolatát csak akkor lehetne alaposan megítélni, ha mindegyik oldalon láthatnánk az intézményes és személyes kapcsolódásokat. Csak benyomásom lehet erről. Összességében azt látom, hogy a 19. századi felparcellázás intézményesült és rendszeres szakmai kooperációról ritkán lehet beszélni. Ezen nem lehet csodálkozni azért sem, mert maga a „történettudomány” is sokszor csak az igényesebb elvárásokban, úgymond az ideák világában jelenik meg úgy, mint a tudomány egyik köztársasága. Szakmánkat, oktatási és kutatási helyeinket sokkal inkább nagyrészt a historizmust követő, alapvetően hierarchikus intézményesülés jellemzi. Ezen azért sem lehet csodálkozni, mert kezdetben a magyarországi professzionalizáció is követte a nyugat-európai, s annak leginkább német útját. A 20. század második felének intézménytörténete, a minden korábbinál erősebb és ra-

¹³ A struktúrafogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem egymással szemben áll. Lényegében a „struktúra” a cselekvések következményeit, a gondolkodási tereket, és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magába foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát egy olyan struktúrafogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, az nem a cselekvés „előtt” van (Welskopp 1997: 44–45). Ebben a tekintetben is tanulságos Granasztói György idézete Claude Lefort 1983-as művéből: „Nincsenek társadalmi egységek [entitások], kapcsolatok, nem léteznek gazdasági vagy technikai meghatározottságok azelőtt, hogy az adott társadalom formát adott volna nekik” (Granasztói 2001: 202).

dikális politikai beavatkozás éppen a marxizmus-leninizmusra hivatkozó szovjetizált rendszerben történt. A személycserék, az ideológiai szigor és pártállami kontroll alá helyezett tudományos minősítési, sokszor inkább kontraszelekciós rendszer hatása máig nyúlóan érzékelhető. A magyarországi társadalomtörténet-írás sajátos, bizonytalan intézményes alapjainak oka elsősorban a 20. századi és az annak hatásaként is értelmezhető politikai rendszerekből, és azoknak tudománypolitikájából fakad. Az 1945 után az oktatás és szakmai intézményesülés hivatalos rangjára emelt történelmi materializmus szemlélete nem csupán áthatotta a felnövekvő nemzedékek történelemről kialakult képét, hanem egyúttal „helyettesítette” is a történettudomány és más tudományterületek szorosabb kötődését.

Hatalmas érvágás érte a külföldi kapcsolatokat és szinkronitásokat. Az ún. tudományos szocializmus, a „vonalhoz” való támogatott-tűrtiltott zónákhoz való alkalmazkodó-ellenálló viselkedésünk eleve kizárta a normális, természetes szakmai szocializációs formálódást. Természetesen megváltozott körülmények között, de máig jelen vannak az előbbiekhöz igazodó viselkedésformák. A történeti módszertan és ezáltal a tankönyvek gyengeségeiből¹⁴ fakadóan iskoláinkban igen kevés esély van arra, hogy a történelmet komplexen, a rokon- és társtudományok eszközeit és szemléletmódját is alkalmazóan lehessen megismerni. Mindezt azon is lemérhetjük, ha ismerőseinknek igyekszünk megmagyarázni, hogy a történelem tantárgy ismereteinek megtanulása és tanítása nem csupán az események, adatok, évszámok, uralkodói dinasztiák és elitek élettörténeteiből kellene, hogy álljon.

„HOGYAN LEHETNE HATÉKONYABBÁ TENNI AZ EGYÜTTMŰKÖDÉST A FELEK KÖZÖTT? VANNAK-E OLYAN NÉZETKÜLÖNBSÉGEK ÉS MÓDSZERTANI ELTÉRÉSEK, AMELYEK NEHEZÍTIK A KÖZÖS MUNKÁT ÉS MEGÉRTÉST?”

Benyomások, javaslatok

Önreflexiós igény és nézőpontok. Az önmagában is az együttműködés alapja, hogy a néprajzos, antropológus körben láthatóan és ismétlődően megvan az önreflexió iránti igény. Nyilván a történetkutatók egy részében is,

¹⁴ Mára már a pedagógiai tárgyak olyan szinten terhelik óraszámban, otthoni munkában az egyetemi hallgatókat, hogy lényegében csak néhány igen elkötelezettnek marad kapacitása választott másik szakjára, ebben az esetben a történelemre.

de a történettudományban sokkal inkább különváltak az utak a politika, a gazdaság, a társadalom, a kultúra mentén.¹⁵ A néprajzos-antropológus kutatók számára alapvetően egyértelmű, hogy múlt és jelenbeli valóságot, a történéséket közeli, alulnézeti nézőpontból ábrázolják, lényegében folyton a társadalmi gyakorlatot kutatják. A történészek körében, éppen a domináns politikatörténeti érdeklődés miatt elsősorban a felülnézeti szempontból láttatott képekkel találkozunk. Ritka kivételnek számít, ha a mikro- és makro- vagy „országgtörténetet” művelők egymás kutatási eredményéről tudomást vesznek. Így például a jelenkortörténet-kutatásban külön érvelni kell a következő lényeges különbségek között: a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.¹⁶ Ebben az összefüggésben állítom, hogy a kutatónak a legfontosabb feladata a társadalmi gyakorlat (a tényleges történelem- és társadalomformáló tényezők értelmezése) „megtalálása” és elemzése. Meglátásom szerint ez a szempont a néprajzos-antropológus kör számára előnyösen egyértelmű.¹⁷

A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdésekre adott válaszok sokszor azért tükröznek félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Több hozadéka van ezzel szemben annak az eljárásnak, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők, a társadalom tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.¹⁸

A kooperáció akadályai. Talán az előbb említett történettudományi parcellásodás önmagukban is akadály a történetkutatók és néprajz-antropológusok szorosabb együttműködésének.¹⁹ Nyilvánvalóan a néprajzon belül is elsősorban a társadalomnéprajz, a gazdasági antropológia lehet

¹⁵ Lásd például a Hajnal István Kör konferenciáján elhangzott előadások szövegeit: Benda 2003; Gyáni 2003; Kövér 2003. Idő és tematikai rendben is átfogó értékelés: Fodor – Pók 2018.

¹⁶ Lásd erre Leopold Labedz bevezetőjét (Kolakowski 1971: 17).

¹⁷ Egyik jó értelmezését lásd: Bodó 1998.

¹⁸ „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.” – mondja Lüdtke, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját. Lüdtke 1998: 3–4.

¹⁹ Az igényre lásd például: Bárh 2012.

a kapcsolódási pont. A „társadalomtörténész-körben” gátló tényező lehet a – nevezzük így – túlhajtott elméletieskedés. Tapasztalatom szerint ennek tükrében a néprajz leginkább megmarad egy leíró műfajnak, amelynek igen csekély hatása van a történetkutatásra. Történetkutatói szempontból egyes néprajzos írások joggal sorolódnak a csupán regisztrálásnál maradó, az elemző szintig nem jutó, „leíró” kategóriába. Természetesen fontos az újabb adatfeltárás, de ha nem adunk választ az egykori múltbeli valóságra vonatkozó miért és hogyan kérdésekre, akkor lényegében ismétlésekbe bocsátkozunk. Ugyanakkor a történészek soraiban időnként a doktrínerségre utaló, de még inkább az ismerethiány és a konkrét történeti forrásokban csak szemezgető kutatói magatartásmódok eleve lehetetlenné teszik a kooperációt.

Egy közel 25 évvel ezelőtti mérlegeléskor Kósa László a következő megfogalmazásra jutott a Hajnal István Kör konferenciáján: „Úgy gondolom, hogy a néprajz jelenlegi hazai állapota, melyet én történeti, de a történetírásba nem integrálódott tudományként mutattam be, nem feltétlenül igényli a történeti jelleg kiemelését. Mivel azonban a történetkutatás módszertanának alkalmazása még gyakorta fogyatékos, ha szükséges a kiemelés, nyomatékosításként elképzelhető.” (Kósa 2003: 59). Tagadhatatlanul jelentős eredmények (tanszéki intézményesülésben, kiadványokban, doktori képzésben) születtek azóta, azonban azokat mára nem csupán a „bolognai gyors” (alap- és mesterképzés ellentmondásai) sodorta el, hanem a bölcsésszakma presztízsének és megbecsültségének látványos csökkenése/csökkentése is aláásta.

Fogalmak. A történeti vagy társadalmi valóságot fogalmi hálók kivetésével tudjuk „megragadni”. Kérdés persze, hogy mit értünk az egyes fogalmak alatt. Ez kulcsfontosságú feladat a remélt jövőbeli kooperáció hatékony kialakítása számára. A „nyelvjárássok” tiszteletben tartása mellett kell egy közös minimális szókincs.

1945 utáni tudománytörténeti örökségünk. Mindez elvezet bennünket egy további fontos, minden tudományterületet érintő feladathoz, a bármilyen irányú ideológiai doktrínerség, ebben az esetben kiemelten is a marxizmus intézményesülést és gondolkodási horizontot befolyásoló értékeléséhez. Itt is szükség van egy „valóságtudományi” elemzésre, ami valószínűleg az új generációk kihívása marad.²⁰

²⁰ Lásd például a már idézett Vidéktörténet 1. kötet (C körkérdésére adott válaszokat Andrásfalvy Bertalantól, Filep Antaltól, Kósa Lászlótól, Paládi-Kovács Attilától és Szilágyi Miklóstól.

Összehasonlító vidéktörténet. Meglátásom szerint közös pont lehetne a társadalomtörténeti irányultságú vidéktörténet és a néprajz-antropológia közös munkája, ahogyan erre már vannak konkrét példáink, hiszen 2014-ben indult kutatócsoportunknak több néprajzos-antropológus tagja van.²¹ A közösen kimunkált tematika és az összehasonlító szemléletmód lehetne a kulcs.²²

Módszertani-elméleti tudatossággal felvértezve, de a reáltörténetre koncentrálna az eddigiekhez képest korrigált és koherens beszédmódban lennének kifejezhetőek a vidéki életvilágok meghódításának, kiaknázásának, gyarmatosításának korszakai és hatásai.²³ Külön is kiemelném a föld- és tulajdonkérdést, a munkához való viszony, az értékrendszer változásait (Tóth 2000). A társadalom azon tartalmi értelmezéséből indulnék ki, amely azt emberi együttélési formaként igyekszik megragadni, amelyben

²¹ Lásd a 2014-ben megfogalmazott MTA BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoportja programjának résztémáit: szovjetizálás; iparosítás és kollektivizálás; elit- és tulajdonváltás; állami erőszak és társadalmi reakciók; egyéni és kollektív traumák; a vidéki „középosztály” utótörténetei; munkavállalás, munkakultúra; demográfiai viselkedés és devianciák; erkölcs, hagyomány, közösségformák; egyházi társadalom; iskolai szocializáció; közegészségügy és tömegkommunikáció; a paraszti társadalom ön- és idegenképének változásai; „kivetkőzés”; a nómenklatúra társadalomtörténete; a „kisemberek” mindennapi stratégiáinak kutatása (ellenállás és alkalmazkodás, mobilitás, felhalmozás, második gazdaság). A következő publikációk egyben számvetések és jövőre vonatkozó témaajánlatokat tartalmaznak (Horváth 2015; Csikós – Kiss – Ö. Kovács 2017; Horváth 2018; 2019; Csikós – Horváth 2020).

²² A néprajzi tervekben a történeti összehasonlítás mint általános módszer már többször (például Tálasi István, Barabás Jenő, Vargyas Lajos) megjelent (Kósa 1989: 255–257). Egy megvalósult kiváló példát említek: Borsos 2011; A történetkutatói módszertani elgondolásokban is jelen van az összehasonlítási szándék, azonban mégsem vált ez markáns irányzattá. A több tekintetben úttörő társadalomtörténeti összefoglalók is csak ritka esetben támaszkodhattak tematikus összehasonlításokra. Kis számú (lásd például: Demeter – Szulovszky 2018; Győri 2006) kivételtől eltekintve hiányzik például a társadalom horizontális, lokális-regionális szerveződésének bemutatása. Az említett bolognai típusú képzés után szűnt meg például Miskolcon is az összehasonlító regionális társadalomtörténeti oktatási-kutatási programunk is.

²³ Benda Gyula a következőképpen értékelt 1996-ban: „A hazai társadalomtudományos történetírás, az új társadalomtörténet legnagyobb fehér foltja a parasztság, az agrártársadalom. Miközben a néprajz a paraszti kultúra változásainak elemzésében kezd valóban történetivé válni, a parasztság történetének kutatása szemléletileg megrekedt, mennyiségi hozamában visszaesett.” (Benda 2003: 33).

benne van a „gazdaság” is. Torzító, téves közelítésmódnak tartom a szinte csupán kereskedelmi kategóriákkal leírt, eleve redukcióra alapozó egyes gazdaságelméleteket. Ebben a tekintetben is példaértékűnek gondolom a 19. századi német „történeti nemzetgazdasági iskola” értelmezéseit, komplex ember- és társadalomképét (Madarász 2002).

Falvakban, társadalmakban. Számomra egyértelműnek tűnik, hogy új elméletekre nem érdemes várni. Az „újak” is inkább a régiek felmelegítései, a megírt elméleti szövegek hosszúsága sokszor nincs arányban a társadalmi haszonnal. Ugyanakkor az újkortól a 20. század közepéig felhalmozott módszertani muníció bőséges alapot ad a tematikus, közhasznú, az oktatásban beépítendő ismeretek összegzésének. A néprajzos-antropológusoktól tanulva a leckét, nem falvakat kellene kutatni, hanem falvakban (Schlumbohm 1994; Medick 1996; Kunt 2003; Bartha 2013). A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem annak különböző milióiban élt emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat (Lindenberger 1999: 18; Erdész 2018).

Kölcsönös érdeklődés és a „ravaszkodó eufemizmusok”²⁴ feloldása. Aki egy ilyen értelemben vett kooperációban részt venne, először is be kellene fektetnie. Mindenekelőtt is a rokontudományterület, tehát a történelem, néprajz-antropológiai kutatási eredmények, publikációk olvasásába. Kutatási témám, az egykor legnagyobb társadalmi tömböt és egyben a néprajzi kutatások tárgyát képező történeti parasztság sorsának vizsgálata során rendszerint beleütközöm abba, hogy a kommunista beszédmód mennyire „sikeres” tabusítást és történelemképet produkált, amelynek hatása alól sok tekintetben a néprajzi összefoglalók sem kivételek.²⁵ A „földreform”

²⁴ A kortársi viselkedésre alkalmazott kifejezést egyes kutatói attitűdre tekintem érvényesnek (Szilágyi 2017: 57).

²⁵ A 2000-ben kiadott néprajzi összefoglalás a „mezőgazdaság kollektivizálásáról” szűkszavúan azt írja, hogy az két szakaszban, 1949-től 1962-ig ment vége, amely „nem nélkülözte a kényszerítés elemét 1958 és 1962 között sem” (Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000: 979–980). Ezen, keveset mondó megállapításon alapvetően túllépve, elsősorban visszaemlékezések alapján, tehát egyéni nézőpontból nyújt igen életszerű képet „történelmi parasztság” felszámolásáról/megszűnéséről egy több szerzős vidékkutatási mű (Schwarcz – Szarvas – Szilágyi 2005). Igen értékesek Szilágyi Miklós néprajzkutató kortársi, akkor nem a nyilvánosságnak szánt, majd évtizedekkel később publikált feljegyzései a tsz-szervezésről (Szilágyi 2005). További, a lokalitásokra, a „társadalomra” érzékeny társadalomnéprajzi, antropológiai és társadalomtörténeti művek tartozhatnak ide a sorba, mint például (Kotics 2006; Örsi 2015; Csíki 2018).

és a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” politikai mítoszokat tükröző fogalomhasználat rendszerint dekódolás nélkül maradt.²⁶ Hasonlóképpen a szocializmus szó kritika nélküli használata mellett ezek elfedik az állami erőszakot és a tényleges társadalmi gyakorlatot, a tömeges kortársi tapasztalatot. A dolgok néven nevezése nélkül mintha tovább éltetnénk a szó-mágiát. Az 1990 előtti történeti valóságot esetleg csak a marxi vagy éppen a rendszerváltozás utáni új kapitalizmus szemüvegén keresztül nyilvánvalóan torzítjuk, redukáljuk az összefüggéseket. A magyar nyelvű kutatások angol nyelvű interpretálásában így fordulhat elő az, hogy például egy – más tekintetben, legalábbis számomra sokszor fontos jelenségekre rávilágító – szerző 2019-es kötetében a „korábbi parasztság” mint a négy évtizedes időszak legfőbb haszonélvezői között jelenik meg.²⁷ Mindezek szöges ellentétben állnak a mintegy tíz éve olvasható, korábban nem vizsgált levéltári és szóbeli forrásokon alapuló publikációkkal. Tisztáznunk kellene azt az áthagyományozódást is, hogy az erőszakos kollektivizálás társadalomtörténeti eseménye (megrázó, nagy társadalmi tömböt érintő és hosszú távú, struktúraváltó hatású) tükrében milyen értelemben lehetne „sikerekről” beszélni?²⁸ Kiknek a sikereiről, meddig nyúló és milyen társadalmi árral járó sikereiről lenne itt szó?²⁹ Ha az ideologikus állítá-

²⁶ Lásd a *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 2009. tematikus számán túli publikációkat: Ö. Kovács 2012; Für 2013; Horváth – Ö. Kovács 2017; Galambos – Horváth 2019.

²⁷ Hann 2019: 18–21; Tanulságos, hogy az 1970-es évek második felétől szintén Magyarországon kutató Nigel Swain (vö. Swain 1985) korábbi megállapításait revízió alá vette. Ezt és általában a kollektivizálás új beszédmódját lásd: Iordachi – Bauerkämper 2014.

²⁸ A következő, példaként kiválasztott köteteknek vannak ma is hasznosítható részei, de érthetően nem abban a „marxista-leninista történettudományi” értelmezési keretben, amely a publikálás nyelvét meghatározta. Ezek a művek sok esetben inkább a személyes életpálya és a „kádári legitimációs” politika egy-egy elemét, metszéspontját érintik: Orbán 1972; Donáth 1977; Romány 1998; vö. Ö. Kovács 2012 és Ö. Kovács 2015a; 2015b.

²⁹ A társadalomtörténeti kutatások nem igazolják a rendkívül pontatlanul megfogalmazott, 1956 utáni időszakra vonatkozó, különböző variánsokban felbukkanó „paraszti érdekérvényesítés” tézisét (vö. Varga 2001; 2003; 2009; 2018). Annak ellenkezőjét követhetjük nyomon a Vidéktörténeti Témacsoport legújabb (Horváth 2020) és részben publikálatlan kézírataiban. Megtévesztő a korszak politikai kommunikációját alapul venni. Arról itt bővebben nem is beszélve, hogy mennyire markánsan megjelenik a konferenciák vitáiban a „parasztság kollektivizálása szükségszerű” volt doktríner, kettős mércét is tükröző, mindenesetre tudományon kívüli normát tükröző álláspontja. Mindezek leg-

sok a kortársi valóságra igazak lennének, akkor viszont tévedtek a szintén kortársi társadalomtudomkutatók (a tsz-neurózist elemző kutatásoktól a szociológiai felmérésekig, szociográfiáig).³⁰ Tudjuk, hogy nem erről van szó. Közös nevezőt keresve, kérdezhetnénk továbbá azt is, hogy mai európai kontextusokban miért van akkora különbség a kollektivizált és az abból kimaradó régiók között?³¹ Mikroperspektívát választva, a néprajzi-antropológiai külföldi nyilvánosságban (magyarul 2010-től olvasható) méltán elismertté vált átányi „közösségtanulmány” színhelyének mai, szétesett miliőit miként tudjuk értelmezni (Fél – Hofer 2010)? Vállalva a történelmietlen kérdésfelvetést, mi lett volna, ha elmarad az erőszakos kollektivizálás?³²

Társadalom a kommunista diktatúrában. A fentiekben felvetettek alapján a következőképpen látom a kutatási szempontokat. A társadalmi kapcsolatok a diktatúrában a következő tényezők összjátékaként alakultak.³³ Az első a diktatórikus, bolsevik típusú társadalmi konstrukció, amely magát a szocializmus projektjét jelenti. Ez azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópia megvalósítására irányultak. Második helyen említett társadalomalkotó tényezők a hagyományos struktúrák megtartó erői lennének, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban mutatkoztak meg, és amelyek egyúttal – mint társadalmi korlátok – a politikai hatalom számára a legnagyobb kihívást is jelentették. A harmadik tényezőhöz az iparosodást, a technikai változásokat lehet sorolni, amelyek sokak számára minden erőszakos beavatkozást és következményt elfogadhatóvá tettek.³⁴ Végül a negyedik tényező az lenne, amit a történetkutató rendszerint csak érzékeltetni tud, megragadni azonban sokszor alig. Ehhez tartoznak a társadalmi cselekvések azon célszerű és nem tervezett struktúrái és folyama-

följebb személyes szerzői vélemények lehetnek, de tömeges társadalmi tapasztalattal, egyáltalán a történeti valósággal nincsenek kapcsolatban, hiszen éppen ekkor számolták fel végleg a történeti vagy hagyományos parasztságot.

³⁰ Az 1945 utáni társadalomtörténetre lásd: Valuch 2001.

³¹ Éppen az utóparasztság-tézise is igazolja az erőszakos kollektivizálás sorsfordító jelentőségét: Schwarz – Szarvas – Szilágyi 2005.

³² Az interjút adó öregek visszatérő kérdése volt ez.

³³ Közel áll ez a „társadalom világa felhalmozott történelem” bourdieui gondolatához (Bourdieu 1999: 156).

³⁴ A társadalmi gyakorlatra lásd: Szilágyi 2018; Szűts 2018.

tai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodások, kollaborációk,³⁵ tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáját képezték a diktatúrában.³⁶ Ha egy történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor ez esetben a mindennapok története vagy tapasztalattörténet vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a „társadalmi kapcsolatokról”, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait kihasználva, a hétköznapiakban kijátszották a rendszert (lásd például: cserekereskedelem, lopás, üzemek, tsz-ek, brigádélet, Oláh 2001; Nagy 2011; Gagy 2018; Borbély 2018).

A társadalomba ágyazott gazdaság világa. A gazdaságról mint tárgyasult valóságról a gazdasági antropológia és az új gazdaságtörténeti gondolkodás, kutatás fontos eredményeket hozhat. A gazdaságtörténet közismerten évtizedekkel ezelőtt nagy hullámvölgybe került itthon és külföldön, főleg ha az intézményes változásokat, az oktatásban is nyomomon követhető perifériára szorulást látjuk (Kövér 2003). A tudományos kutatás mégsem hagyhatja figyelmen kívül azt, ami több okból fakadóan uralta/uralja a mindennapokat.³⁷ Mindehhez azonban nem a redukált ember- és társadalomkép alapján lehet koherens módon közelíteni, ahogyan erre már utaltam.

Oral history, tapasztalattörténet, mindennapi életvilágok. A kifejezések más megfogalmazásban, de kezdettől ott vannak a néprajzi, történeti és kulturális antropológiai érdeklődés homlokterében. A folyton hangoztatott 24. óra közös feladatai sorában elsőrendű fontosságú lenne a különböző kutatóműhelyek munkájának összehangolása.³⁸

Szekuralizáció, vallásosság, egyházi társadalmi szerepvállalás. Mindkét tudományterület látványos kutatási eredményeket halmozott fel a modernitással összefüggésben.³⁹ Az átjárás, a kölcsönös reflexiók és

³⁵ E problémakör a tőkefelhalmozás és a közösségi ugródeszka-stratégia, a kooperációk problematikája mentén ragadható meg (Bourdieu 1999). A tészvilág új személetű vizsgálatára lásd: Csikós 2019.

³⁶ Saját kommentárral kibővített, de alapvetően lásd: Jessen 1995.

³⁷ A „modernizációs” traumára lásd: Várkonyi-Nickel 2018.

³⁸ A különböző nézőpontú, valóban 'terepen' végzett lehetőségekre és interdiszciplináris lehetőségekre lásd: Sántha 2019; A disszertációját befejező Ritter György módszertani és mennyiségi szempontból is fontos munkái közül a paraszttalanítás tapasztalattörténetére lásd: Ritter 2019.

³⁹ A korai igény megjelenik Max Webernél is (Burke 2012: 74–79); A vitákkal együtt is lásd: Ethnographia 2014: 2; Szulovszky 2018. A néprajz-antropológiai közelítésmódokra is követő egyház- és társadalomtörténeti művek közül

elemzések meglátásom szerint jelentősen gyarapíthatnánk, szintetizálhatnánk ismereteinket.

Politika nélkül? Felvethető, hogy a néprajz művelői számára hosszú távon nem bizonyult előnynek a „politikum” témájának többnyire jellemző kihagyása.⁴⁰ Így az megmaradt másoknak, akik viszont a legkevésbé törődtek a néprajz sajátjának tekintett alulnézeti ábrázolásmódjával.

Átjárás. Igazából kevés átjárási lehetőség és példa van a történettudomány és a néprajz/antropológia között. Pedig például az életmód történelem-oktatásban megjelenő témáit lényegében a néprajzi kutatásokra támaszkodva lehet tálalni.⁴¹ Természetesen vannak szerzők, akik publikálnak a másik szakterület kiadványaiban, de a közösen kialakított kérdésfelvetésre, közelítésmódra kevés a példa.⁴²

Rendszeres tematikus, interdiszciplináris tanácskozások. Az emberekről az embereknek, a társadalom tagjairól a társadalom tagjainak szóló, a hiteles nemzeti és társadalmi önismeret érdekében kulcsfontosságú lenne átgondolni, hogy a meglévő kutatóhelyek a következő években milyen fő témákban kívánnak nyilvánosság elé lépni.⁴³ Mi az akadálya annak, hogy az akadémiai, egyetemi, közgyűjteményi és más kutatóhelyek megegyezzenek egy fenti értelemben vázolt megjelenésben? A korántsem egységes, gyűjtőfogalomnak vagy szemléletmódnak tekintett társadalomtörténet szempontjából fontos lenne revízió alá venni azt a szóban és írásban megfogalmazott gyakori tézist, hogy a társadalom és a nemzet kategóriája inkább szemben áll. Azt gondolom, hogy a közpénzből kutatóknak ebben a tekintetben is saját szakterületük integrálódása lehet a javasolt cél az egyszerre nemzeti és egyetemes tudományosságba.

lásd: Tomka 1998; Bednárík 2017; Kiss 2017; Nagy 2017; Gárdonyi 2018; Szabó 2018; Barna 2018; Bánkúti 2019; Völgyesi 2020.

⁴⁰ Az új lokális és megyei kutatási eredményeket lásd: Csetz 2018; Cseh 2018; Ispán 2018; Káli 2020; Bognár 2020.

⁴¹ A tankönyv (Andrásfalvy 1997) mellett lásd például: Juhász 2006.

⁴² Ezek közé sorolható az 1993-tól Szakál Auréllal közösen szervezett kiskunhalasi kutatásunk és a publikációk.

⁴³ Kósa László tudománytörténeti művének mottói közül az Erdélyi Jánostól és a Herman Ottótól származót érdemes felidézni: „Hol a történetírás elhallgat, s mintegy szürkületbe vész a régiségbúvárok vizsgálódása, még nem esett ki egészen a vezérfonal kezünkől, még van egy szövétnek, mely azon túl is világot vet az életre s az idő szellemére.” „Mi meg akarjuk érteni az embert, benne önmagunkat is, ... Mi nem a köztörténelem hatalmait – nem az ún. történelmi eseményeket kutatjuk különösen, hanem azon vagyunk, hogy a tiszta emberit fogalma szerint megállapíthassuk” (Kósa 1989: 1).

Amit csak a néprajzosok tudnak. A történészek a történeti források (tárgyi, írott és audiovizuális) közül rendszerint csak az írott forrásokkal foglalkoznak. A néprajz-antropológus képzésben kezdettől fogva benne van a – különösen – jelenbeli „terep” jeleinek, a reáltörténetek komplex vizsgálata. Konkrétan utalnék olyan művekre, amelyeket tipikusan ide sorolok és közelítésmódjuk miatt példaértékűnek tartok (Balogh 2002; Balogh – Fülemile 2004; Mohay 2009; Viga 2008; Sári 2010; Keszeg-Szabó 2010; Deáky 2011; Máté 2014; Bali 2019). Hasznos lenne, ha döntéshozóinknak lennének néprajz-antropológus tanácsadók.

Egyéni és kollektív élettörténetek. A személytelenséget oldó, a testi valósághoz természetes módon tartozó megéléstörténeteknek és külső kutatói elemzéseknek több tudományterületen jelentős eredményei vannak.⁴⁴ Ezekre is alapozva lehetne a mindenkori jelen és közelmúlt történéseit ebből a szempontból ábrázolni.

Oktatás. A néprajz-antropológiának jelenleg elsősorban a történettudományon révén van esélye, hogy az intézményes oktatásban megjelenjen. A bölcsészet számára egy régóta hanyatló korban, de az oktatásban való jelenlétet erősíteni kellene.

Víziók és realitások. Közhelyes, de végül nagyon fontosnak tartom, hogy vízióink, felvetéseink megfogalmazása mellett semmiképpen se legyenek illúzióink! A tudományterületek máig nyúló 19. századi felparcellázásait valamilyen értelemben követte/követi a tagosítás. Ahogy a földek esetében történt, a tudomány világában is vannak önkéntes és kényszerű tagosítások. A közpénzből munkálkodók feladata, hogy a tudományos minőséget fenntartsák, ami bármilyen leszűkített nézőponttal szemben adott esetben érveket jelenthet.

BIBLIOGRÁFIA

ANDRÁSFALVY Bertalan

1997 *Magyar népismeret. (Néprajz történészeknek. A család, a falu, a zsákmányoló és termelő életformák, valamint a nevezetesebb néprajzi csoportok kérdései).* Budapest, Nemzeti Könyvkiadó.

APOR Péter

2003 Történeti antropológia. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris, 443–466.

⁴⁴ Lásd például: Mohay 2000; Losonczy 2005; Bögre 2007; Nagy 2013; Deáky – Smid 2014; Horváth 2018.

BALI János

- 2019 Párhuzamos ruralitások Kárpát-medencei református falusi közösségekben. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiségi mai formái*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 223–236.

BALOGH Balázs

- 2002 *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Budapest, Akadémiai.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképződés történeti folyamatairól*. Budapest, Akadémiai.

BÁNKUTI Gábor

- 2019 Egyháztörténet helyben. Szempontok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950) a Pécsi Egyházmegye példáján. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. Budapest, MTA BTK – NEB, 255–277.

BARNA Gábor

- 2018 Vallásosság egykor és ma. *Kisebbségkutatás*, 2–3. 92–102.

BÁRTH Dániel

- 2012 „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” A történeti szokáskutatás távlatai. In Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” : tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, ELTE, 23–36.

BÁRTH János

- 1975 *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa, Városi Tanács.

BARTHA, Ákos

- 2013 *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak, Hernád.

BARZUN, Jacques

- 2006 *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Budapest, Európa.

BAUSINGER, Hermann

- 1987 Volkskultur und Sozialgeschichte. In Schieder, Wolfgang – Sellin, Volker (szerk.): *Sozialgeschichte in Deutschland. Band III*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 32–49.

BEDNÁRIK János

- 2017 A nyáj mellett virrasztó pásztor. A Buda környéki falvak 1944–1945-ös történelmének egyházi és pasztorációs vonatkozásai. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK – NEB, 495–530.

BENDA Gyula

- 2003 A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10. jubileumi konferenciájának előadásai. (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.)* Salgótarján – Budapest, Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, 25–34.

- BODÓ Julianna (szerk.)
1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-print.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
2003/2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris.
- BOGNÁR Szabina
2020 Közigazgatási ésszerűsítés, vagy az önállóság felszámolása? Hídépítés és községyesítés (Kimle, 1966). In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, MTA BTK – NEB. 289–308.
- BORBÉLY Sándor
2018 Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban. *Erdélyi Társadalom*, 16. 2. 109–154.
- BORSOS Balázs
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I–II*. Budapest, MTA NKI.
- BOTOND Ágnes
2003: Pszichohistória. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris, 532–556.
- BOURDIEU, Pierre
1999 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés kompenensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 156–177.
- BÖGRE Zsuzsanna
2007 *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest – Piliscsaba, PPKE BTK Szociológiai Intézet.
- BURKE, Peter
1992 *History and Social Theory*. Cambridge, Oxford, Polity Press.
2012 *A Social History of Knowledge II. From the Encyclopédie to Wikipedia*. Cambridge, Polity Press.
- CZETZ Balázs
2018 „Káder nem vész el, csak átalakul.” Elitváltások Fejér megyében 1945 és 1962 között. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1*. Budapest, MTA BTK – NEB, 81–98.
- CSEH Dániel
2018 „Az embereket ne csereberéljük.” A jászberényi pártelit összetételének változásai és karriermintái (1946–1961). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1*. Budapest, MTA BTK – NEB, 99–144.
- CSÍKI Tamás
2003 *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen, Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék.

- 2018 *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékekben.* Budapest – Debrecen, L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- CSIKÓS Gábor
- 2019 „A mi községünkben megvan az adottság, csak a tagság jó hozzáállása hiányzik.” A népi demokrácia megvalósulási formái Jászdózsa és termelőszövetkezteinek példáján (1956–1966). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 2. Budapest, MTA BTK – NEB, 225–251.
- CSIKÓS Gábor – HEGEDŰS István – HORVÁTH Gergely Krisztián – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
- 2017 *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században.* Budapest, MTA BTK.
- CSIKÓS Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.)
- 2020 *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Budapest, MTA BTK – NEB.
- CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
- 2017 *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon? 1945-ben.* Budapest, MTA BTK, NEB.
- DANIEL, Ute
- 1993 „Kultur” und „Gesellschaft”. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 19. 69–99.
- DEÁKY Zita
- 2011 *„Jó kis fiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon.* Budapest, Századvég.
- DEÁKY Zita – SMID Bernadett (szerk.)
- 2014 *Emlék, emlékezet, életút.* Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- DEMETER Gábor – SZULOVSKY János (szerk.)
- 2018 *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest – Debrecen, MTA BTK – DE.
- DIEDERIKS, H.A. (szerk.)
- 1995 *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Budapest, Osiris.
- DONÁTH Ferenc
- 1977 *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975.* Budapest, Akadémiai.
- DROYSEN, Johann Gustav
- 1857 (1977) *Historik. Historisch-kritische Ausgabe.* (Hg.) Peter Leyh. Band 1: *Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857). Grundriss der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der letzten gedruckten Fassung (1882).* Stuttgart-Bad Cannstatt.
- EGYED Péter (szerk.)
- 2008 *Érték és történelem.* Kolozsvár, Pro Philosophia.
- ERDÉSZ Ádám
- 2018 *Kitelepítettek és befogadók. Az együttélés színterei, formái és konfliktusai Mezőberényben 1951 és 1953 között.* In Gyarmati György – Palasik Mária

- (szerk.): *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*. Budapest – Pécs, ÁSZTL – Kronosz, 87–115.
- ERŐS Vilmos
2015 *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, Ráció.
- FELKAI Gábor (szerk.)
1999 *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum.
- FODOR Pál – POK Attila
2018 *A magyarság Európában: ezer év a határon. Történelmi Szemle*, 60. 4. 509–529.
- FULBROOK, Mary (szerk.)
2001 *Europe since 1945*. Oxford, Oxford University Press.
- FÜR Lajos
2013 Történelmi esszé. In Bíró Friderika – Für Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. Első kötet. Budapest, Kairosz.
- GALAMBOS István – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.)
2019 *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB.
- GÁRDONYI Máté
2018 Az egyháztörténeti kutatások szerepe a magyar katolikusok közelmúltjának értékelésében. In Bánkuti Gábor – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Historiográfiai mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Tanulmányok a Posticum 2015-ben és 2016-ben tartott egyháztörténeti konferenciáinak előadásaiból*. Pécs, META Egyesület, 41–50.
- GRANASZTÓI György
2001 Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 5–6. 192–203.
- GROSS, Mirjana
1998 *Von der Antike bis zur Postmoderne. Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau.
- GYÁNI Gábor
2003 Mai várostörténet-írásunk. Teljesítmény és irányzatok. In Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10. jubileumi konferenciájának előadásai. (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.)* Salgótarján – Budapest, Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, 35–49.
- GYŐRI Róbert
2006 Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 24–25, 231–250.
- HANN, Chris
2019 *Repatriating Polanyi. Market Society in the Visegrad States*. Budapest – New York. CEU Press.
- HARDTWIG, Wolfgang
1990 *Geschichtsstudium, Geschichtswissenschaft und Geschichtstheorie in Deutschland von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. In Hardtwig, Wolfgang (szerk.): *Geschichtskultur und Wissenschaft*. München, DTV, 13–57.

HOFER Tamás

- 2009 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. MTA BTK NKI – PTE – L'Harmattan, 207–222.

HORVÁTH Gergely Krisztián

- 2015 Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia*, 126. 3. 417–433.
- 2018 Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében. Dr. Kőgl Lénárd pályája az 1940–1960-as években. Budapest, MTA BTK.
- 2019 Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2. Budapest, MTA BTK – NEB.
- 2020 A vidékellenes politika elemi Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, BTK – NEB, 13–53.

HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.)

- 2018b Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1. Budapest, MTA BTK – NEB.

HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)

- 2017 Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Budapest, MTA BTK TTI.

IGGERS, Georg G.

- 1988 *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1993 *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (szerk.)

- 2014 *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, CEU.

ISPÁN Ágota

- 2018 „Hol van a dolgozó parasztasszonyok helye?” Az első női főispán pályafutása. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 1. Budapest, MTA BTK – NEB, 11–36.

JAEGGER, Friedrich–RÜSEN, Jörn

- 1992 *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*. München, Beck.

JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska – SÁRKÁNY Mihály

- 2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII*. Budapest, Akadémiai, 977–1006.

JESSEN, Ralph

- 1995 Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 21. 96–110.

- JUHÁSZ Katalin
2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században.* Budapest, Timp.
- KAELBLE, Hartmut
2007 *Sozialgeschichte Europas 1945 bis zur Gegenwart.* München, Beck.
- KÁLI Csaba
2020 *Zala megye szovjetizálása 1945 és 1950 között.* PhD-értekezés, Debrecen, DTE.
- KEMÉNYFI Róbert
2003 Társadalomtörténet és néprajz. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris, 573–595.
- KESZEG Zsolt – SZABÓ Zsolt
2010 *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom.* Kolozsvár, Művelődés.
- KISS Réka
2017 Szorításban: református helyzetértékelés a második világháború követően. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Budapest, MTA BTK – NEB, 477–494.
- KOCKA, Jürgen
1977 *Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- KOLAKOWSKI, Leszek
1971 *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility.* London, Paladin.
- KÓSA László
1989 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Gondolat. (Javított kiadás: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 2001. Osiris.)
2003 Történeti néprajz és társadalomtörténet. In Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10. jubileumi konferenciájának előadásai. (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.).* Salgótarján–Budapest, Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, 51–60.
- KOTICS József
2006 *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói magatartás továbbélése mai gazdálkodási formákban.* Debrecen, Ethnica.
- Ö. KOVÁCS József
2004 *Az újkori német társadalomtörténet útjai.* Debrecen, Csokonai.
2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete.* Budapest, Korall.
2015a A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. Megjegyzések és kérdések egy jelenkor történeti „recenzió” keletkezéséhez. *Századok*, 149. 6. 1545–1551.
2015b *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Budapest, Balassi, Korall.

KÖVÉR György

- 2003 Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – tíz év múltán. In Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10. jubileumi konferenciájának előadásai. (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.). Salgótarján – Budapest, Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára, 11–24.*

KUNT Ernő

- 2003 Emlékezés és felejtés avagy a halál három kalapja. In Kunt Ernő (szerk.): *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan – MTA NKI, 163–177.

LINDENBERGER, Thomas

- 1999 Die Diktatur der Grenzen. In Lindenberger, Thomas (szerk.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Köln – Weimar – Wien, Böhlau, 13–44.

LOSONCZI Ágnes

- 2005 *Sorsba fordult történelem.* Budapest, Holnap.

LÜDTKE, Alf

- 1998 Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, 36B. 3–16.

MADARÁSZ Aladár

- 2002 A német történeti iskola. In Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Gazdaságelméleti olvasmányok 2.* Budapest, Aula, 768–777.

MÁTÉ Gábor

- 2015 Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, MTA BTK TTI, 157–180.

MEDICK, HANS

- 1996 *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

MERAN, Josef

- 1985 *Theorien in der Geschichtswissenschaft. Die Diskussion über die Wissenschaftlichkeit der Geschichte.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

MERGEL, Thomas – WELSKOPP, Thomas (szerk.)

- 1997 *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte.* München, Beck.

MOHAY Tamás

- 2000 Egyének és életutak. Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 760–790.
- 2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Budapest, L'Harmattan.

NAGY Károly Zsolt

- 2017 „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” A társadalmi változások teológiai reflexiói és a belső nyilvánosság nyelvének átalakulása. In

- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK – NEB, 425–476.
- NAGY Netta
2013 *A cserevilágtól a padlóssöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- NÉMETH László
1992 (1934) *Les questions du Léninisme*. In Németh László (szerk.): *A minőség forradalma. Kisebbségben*. Budapest, Püski, 309–314.
- OEXLE, Otto Gerhard
2000 *Kulturelles Gedächtnis im Zeichen des Historismus*. In Meier, Hans-Rudolf – Wohlleben, Marion (szerk.): *Bauten und Orte als Träger von Erinnerung. Die Erinnerungsdebatte in der Denkmalpflege*. Zürich, Hochschulverlag AG, 59–75.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print.
- ORBÁN Sándor
1972 *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961)* Budapest, Akadémiai.
- OSTERHAMMEL, Jürgen
2009 *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, Beck.
- ÖRSI Julianna
2015 *Parasztvilág. A vidéki társadalom kapcsolatrendszere*. Túrkeve, Túrkevei Kulturális Egyesület.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2018 *Magyar népkutatás a 20. században*. Budapest, L'Harmattan.
- RICKERT Henrik
1923 *Kulturtudomány és természettudomány*. Budapest, Franklin Társulat.
- RITTER György
2019 *A paraszttalanítás az észak-dunántúli németeknél a visszaemlékezések tükrében. Emlékanyagközlés és -elemzés*. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. Budapest, MTA BTK – NEB, 81–182.
- ROMÁNY Pál
1998 *Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig*. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. Budapest, Napvilág.
- RÜSEN, Jörn
1983 *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I. Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
1986 *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
1989 *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

SÁNTHA István

2019 „Összetört értelem.” Falusi autoritások szocializációja kényszermunkatáborokban és börtönökben a második világháború után a Dél-Vértes példáján. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 2. Budapest, MTA BTK – NEB, 523–573.

SÁRI Zsolt

2010 *Gazdálkodás-életmód-polgárosodás (1920–2002). A tradíció és a modernizáció muraszemenyei példái.* Szentendre, Skanzen.

SÁRKÁNY Mihály

2016 (2000) A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In *Társadalom és gazdaság. Válogatott szociálintropológiai írások.* Összeállította: Vargyas Gábor. L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 21–86.

SCHLUMBOHM, Jürgen

1994 *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)

2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SWAIN, Nigel

2014 Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (szerk.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Budapest – New York, CEU, 497–534.

SZABÓ Csaba

2018 A katolikus egyház nyilvános tere: a körmenet (1945–1958). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 1. Budapest, MTA BTK – NEB, 555–570.

SZIJÁRTÓ M. István

2011 *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.* Keszthely, Akadémiai.

SZILÁGYI Miklós

1980 A mezővárosok paraszti kultúrájának tagolódásáról. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Budapest, MTA Néprajzkutató Intézet, 171–174.

2005 Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről, 1961–1962. *Hermann Ottó Múzeum évkönyve*, 545–564.

2017 Önvizsgálat és önértékelés – a vidéki társadalom történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, hiányait és feladatait felmérő körkérdestől inspirálva. In Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században.* Budapest, MTA BTK, 51–63.

SZILÁGYI Zsolt

2018 Irányított városimázs. Kecskemét-kép a második világháború előtt és után. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjai-*

- nak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Budapest, MTA BTK – NEB, 187–206.
- SZULOVSKY János
2018 *Vallás–Világkép–Tudomány. A keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultsága.* Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan.
- SZÜTS István Gergely
2018 Munkaerő- és munkafegyelmi problémák a Közép-Dunántúli Szénbányászati Trösztnél 1952–1954 között. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Budapest, MTA BTK – NEB, 223–244.
- TOMKA Béla
2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris.
- TOMKA Miklós
1998 Egy új társadalmi-politikai szereplő. Vallás és egyház a rendszerváltozás folyamataiban. *Társadalmi Szemle*, 8–9. 19–34.
- TÓTH Zoltán
1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Budapest, Akadémiai.
- VALUCH Tibor
2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris.
- VARGA Zsuzsanna
2001 *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, Napvilág.
2003 Az agrárium 1945-től napjainkig. In Estók János (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 261–339.
2009 Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, Századvég, 463–474.
2018 Új megközelítés a szocialista mezőgazdaság történetéhez. In Juhász József – Szvák Gyula (szerk.): *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára.* Budapest, Russica Pannonicana, 203–213.
- VARGYAS Gábor (szerk.)
2011 *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Budapest – Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajzi-Kulturális Antropológia Tanszék.
- VÁRI András
1988 *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, Akadémiai.
- VÁRKONYI-NICKEL Réka
2018 A szocialista „modernizáció” traumája a salgótarjáni acélgyári kolónia társadalmában. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Budapest, MTA BTK – NEB, 207–222.

VIGA Gyula

2008 *A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században*. Pécs, PTE NKA.

VÖLGYESI Orsolya

2020 A katolikus egyház térvesztése és a hagyományos paraszti világ felbomlása Mezőfalván az 1960-as évek elején. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, MTA BTK – NEB, 309–326.

WEBER, Max

1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

WELSKOPP, Thomas

1997 Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln” und „Struktur” bei Max Weber und Anthony Giddens. In Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München, Beck, 39–70.